

GENTSE BIJDRAGEN
TOT DE KUNSTGESCHIEDENIS

XXIII (1973-5)

UITGEGEVEN DOOR HET
HOGER INSTITUUT VOOR KUNSTGESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GENT MET DE STEUN
VAN HET UNIVERSITAIR VERMOGEN

AANTEKENINGEN BETREFFENDE DE RESTAURATIE
VAN DE KERK VAN SINT-MARTENS-LIERDE *

De gemeente Sint-Martens-Lierde ligt in een zacht golvend landschap, op enige afstand ten zuiden van de weg Ninove-Ronse, in de driehoek Ophasselt-Nederbrakel-Geraardsbergen; dat wil zeggen in het tot voor kort nog paradijselijke Zuidvlaams gebied.

Karthuizers hadden zich daar gevestigd in het begin van de 14de eeuw, met de steun van de plaatselijke heer Jan Gheylinx, en met de toelating van de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Nevers (22 oktober 1329)¹. Het gebied was toen nog bebost. Derhalve werd hun klooster *Sint-Maartens-Bossche* genoemd. De kerk werd in 1723 herbouwd. Na de afschaffing van het klooster door Jozef II (1783), werd zij parochiekerk. Enkele gebouwen van het klooster zijn eveneens bewaard. In mijn verslag dd. 8 juli 1966 zou ik de kerk karakteriseren als volgt: „Het type van het gebouw is zeldzaam en merkwaardig. Het is een eenbeukige en tamelijk hoge laat-barokkerk. Stucwerk en lambrieringen, uitrusting en bemeubeling, altaren en beeldhouwwerk dagtekenen uit de 18de eeuw. Het geheel vormt een bekoorlijk, een harmonisch en homogeen ensemble.”

Reeds in 1864 was de kerk het voorwerp geweest van een onderzoek door de leden van het Provinciaal Comité voor Monumenten. Een subcommissie bestaande uit de heren Raepsaet, Serrure en Siret had toen veertig kerken bezocht in het Land van Waas en in het Land van Aalst, waaronder die van Sint-Martens-Lierde. De verslaggever A. SIRET noteerde met voldoening: *Depuis trois ans, le chiffre des églises visitées a donc été de deux cent-dix.*

Comme toujours, ces visites attentives et approfondies ont permis aux membres de prendre note des monuments que leur caractère architectural recommande, soit en entier, soit en partie, à l'attention et à la sollicitude de la Commission royale des monuments. Dans les quarante-huit églises examinées cette année, il y a lieu de relever de temps en temps des édifices auxquels peut s'appliquer l'observation qui précède, mais, il faut le dire, les vestiges de l'ancienne architecture disparaissent avec une désolante rapidité... Les objets

(*) Aan Prof. Dr. F. De Smidt, ter herinnering aan vijftien jaar collegiale samenwerking in de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, 1960-74.

¹ A. De Portemont, *Recherches historiques sur la ville de Grammont en Flandre*, 2 vol., II, Gent, 1870, pp. 336-55; V. Gaubomme, *De stichter van de kartuize te Sint-Martens-Lierde, 1329-1783, Het Land van Aalst*, I, 1949, pp. 16-20; *Ibidem*, pp. 43-9; Xavier De Ghellinck Vaernewyck, *Histoire généalogique des Ghellinck 1269-1964, Tradition & Vie*, Brussel, 1964, pp. 42, 64.

*d'art remarqués par les membres des sous-comités sont encore assez nombreux. Toutefois ils diminuent sensiblement et nous réclamons avec urgence pour eux la sauvegarde de l'inventaire*².

Een generatie later, in het decennium 1884-93, werd de kerk opgenomen door L. van Biesbroeck in de inventaris van de kerkelijke gebouwen van de provincie Oost-Vlaanderen³.

De karakterisering van het gebouw, „style moderne de la fin du XVIIe siècle” (*sic*), en de geringe waardering van de uitrusting „sans intérêt”, blijkbaar bedongen door de toen heersende geest van de neogotiek, waren nochtans niet van aard om bijzondere belangstelling op te wekken. De kerk werd dus niet opgenomen in de lijst van *merkwaardige gebouwen* van 1926⁴; evenmin werd zij geklasseerd gedurende de eerste jaren na het uitvaardigen van de wet van 7 augustus 1931. Sindsdien werden de al te absolute normen in de klasseringspolitiek door een steeds ruimer ziende kunstgeschiedenis gerelativeerd. En men zal de rol van het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit van Gent, meer bepaald van Prof. Dr. Ir. Stan Leurs en van zijn leerlingen, daarbij niet onderschatten.

Overigens was in die tijd de beste bescherming voor een dorpskerk het zorgzaam materieel onderhoud door het plaatselijk kerkbestuur, en de inertie van het landelijk leven. Het is pas in onze hedendaagse tijd van jachtige activiteit en van wispelturige veranderingsdrang dat het gevaar voor verminking imminent werd.

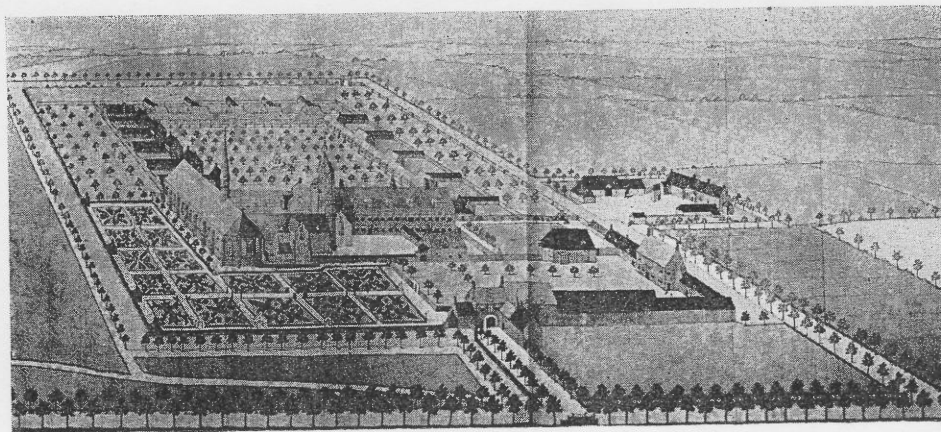
Het begon in de jaren 1960 met de bedoeling om het interieur van de kerk aan te passen aan de nieuwe liturgie; aanpassing die uiteraard met opruiming zou beginnen. Men wilde de twee sierlijke rococo-zijaltaartjes afbreken. Zoals meer voorkomt in eenbeukige kerken, staan zij schuin opgesteld tegen de zijkanten; maar men vond dat zij het zicht belemmerden. Het argument was vlug gevonden: ditmaal moest „de eenheid van ruimte” het doen. Daarenboven wilde men de kerkbank verwijderen; het verhoogde peil van het koor ca. 2 meter naar vóór uitbreiden om er een nieuw altaar te kunnen plaatsen; en een centrale verwarming aanleggen waarvan de stookinstallatie zou ondergebracht worden in de sakristie. Deze is nochtans een voorname 18de-eeuwse overwelfde ruimte.

Tegenover zulke wilde planning was slechts één middel: een wettelijke klassering volgens spoedprocedure. Het voorstel dd. 8 juli 1966 werd gunstig geadviseerd en de kerk werd geklasseerd bij Koninklijk Besluit van 11 sep-

² *Bulletin du comité provincial de la Flandre Orientale*, I, 1884, p. 102. Men bedenke daarbij de geringe middelen waarover men toen beschikte, al was het maar inzake vervoer.

³ *Provinciaal archief, Kunstpatrimonium*.

⁴ *Edifices Religieux, Civils Publics et Civils Privés, Sites et Arbres classés par la Commission Royale des Monuments et des Sites*, Brussel, 1926.

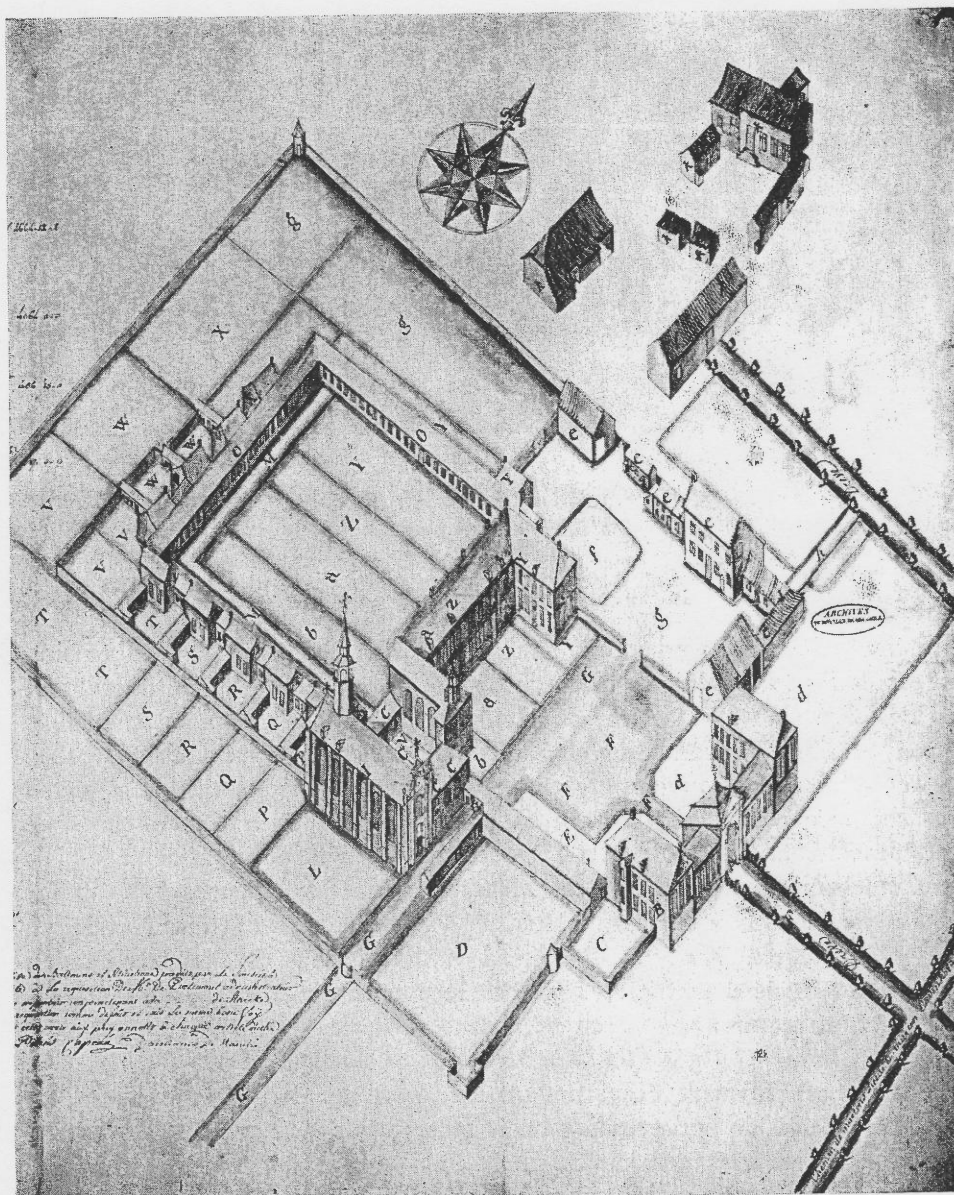
1. *De Kartuis van Sint-Maartens Bossche*, akwavel, midden 17de eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

tember 1968. Twee jaar en twee maanden was in die tijd een voortreffelijk resultaat.

Intussen gingen de werken hun gang⁵. Voor de stookinstallatie werd tenslotte geopteerd voor een nieuw bakstenen gebouwtje tegen de blinde noordgevel van de sakristie; wat van twee ongelukkige oplossingen de minst schadelijke scheen te zijn. De vernieling van de zijaltaartjes kon voorkomen worden hoewel zij in het verwarmingsontwerp nogmaals in het gedrang waren gebracht: men wilde ze „opnemen en terugplaatsen” wat vanzelfsprekend de beoogde vernieling tot gevolg zou gehad hebben. Ook de oude delen van de kerkbank werden behouden. Maar, hoewel was aangedrongen op het behoud van de wit-zwart marmeren vloer van het koor werd deze vervangen door granitotegels. Naar onlangs werd vernomen zijn de marmeren tegels in de villa van de dokter geplaatst! Het recupereren van historische bestanddelen uit onze monumenten is een reële plaag geworden.

Een klassering wordt bijna automatisch gevolgd door een ontwerp tot restauratie. Maar de ondervinding heeft geleerd dat men ook in dat verband voor ongelukkige gevolgen kan staan. In mijn verslag dd. 8 juli 1966 had ik gesuggereerd: „Een bescheiden en oordeelkundige behandeling zou deze dorpskerk in het glooiend Zuidvlaams landschap tot een schitterend kleinood kunnen omtoveren. Onmatig ingrijpen daarentegen zou heel wat kunnen vernoeien.” En in de gesprekken daaromtrent bracht ik het voorbeeld van de *Wieskirche* te pas. Maar het restauratie-ontwerp bleek ingrijpende werken, veranderingen en vernieuwingen te voorzien.

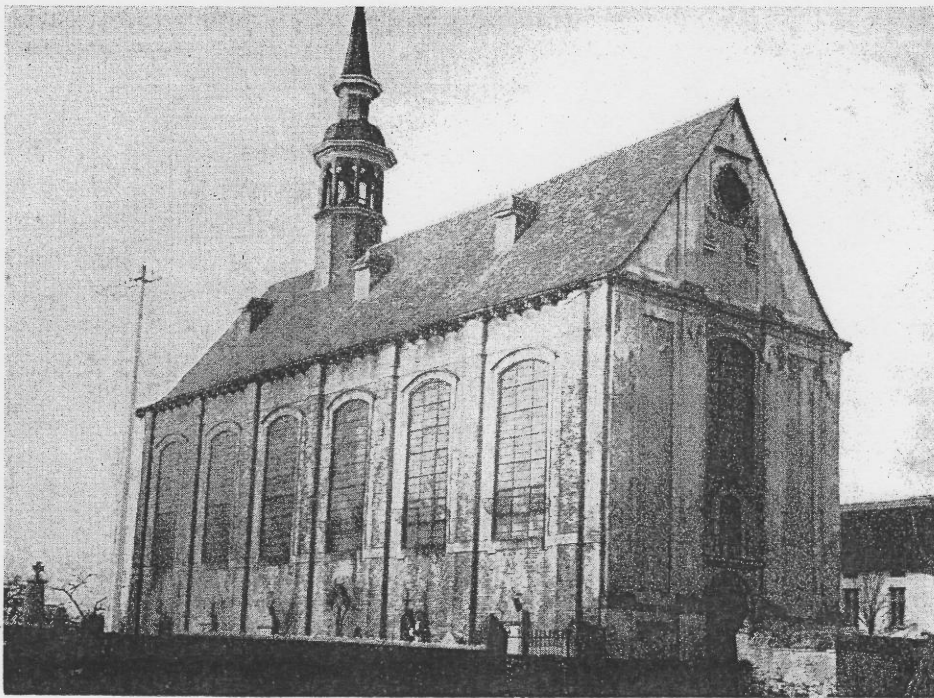
⁵ Cfr. mijn verslag aan de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, dd. 26 juni 1967.

2. De Kartuis van Sint-Maartens Bossche, figuratief plan van het einde van de 18de eeuw. Brussel, Algemeen Rijksarchief, nr. 655 B.

In juni 1970 werd ik belast met het onderzoek van de restauratiebundel⁶. Jaren geleden, circa 1948, had ik in het A.C.L. de tekeningen met akwarellen,

⁶ Cfr. mijn verslag aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dd. 26 augustus 1970.

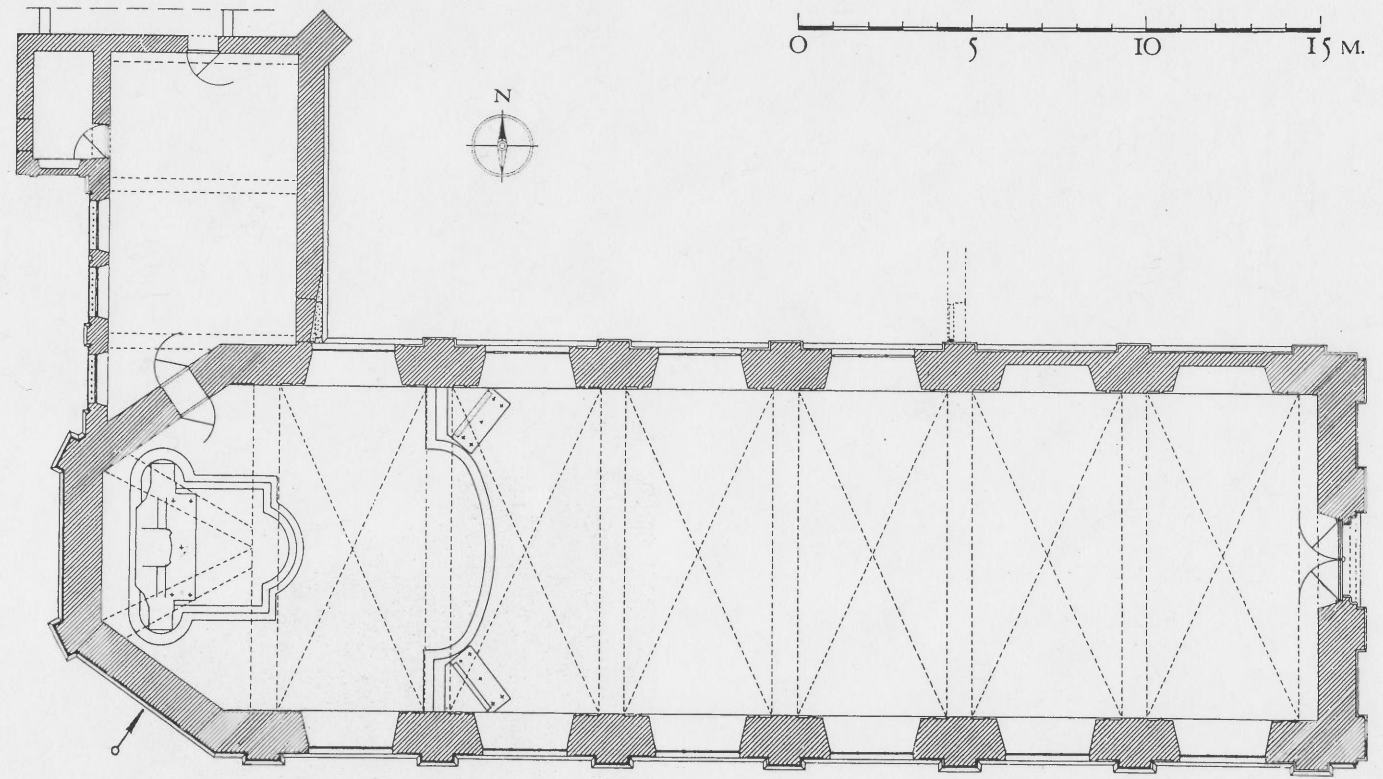

3. De kerk van Sint-Martens Lierde, foto circa 1930 (*).

die bestemd waren geweest voor een derde, onuitgegeven deel van Sanderus' *Flandria Illustrata*⁷ doen fotograferen omwille van hun uitzonderlijk belang i.v.m. de kunsttopografie. Een daarvan was de *Carthusia in 't Land van Aalst vulgo Maartens Bossche* (Afb. 1). Het gebouwencomplex, in zijn 17de-eeuwse toestand, is gezien in vogelvlucht, uit oostzuidoost: de kerk ten zuiden, op de gebruikelijke wijze geoosterd en de kloostergebouwen daarbij aansluitend: ten noorden een kloosterpand en de gemeenschapsgebouwen; ten westen het grote plein met aan drie zijden de individuele hofjes. De kerk was een typische eenbeukige, langgestrekte gotische karthuizerkerk, zonder transept noch toren; de zeven traveeën waren door steunberen geritmeerd; het koor was driezijdig gesloten en op het zadeldak rees een spitse dakruiter.

Bij de wederopbouw van 1723 werden de langsmuren van de kerk vermoedelijk op de oude grondvesten opgetrokken. Maar de kerk werd gedesorienteerd: de ingang in de oostgevel, het koor ten westen (Afb. 2); zulks wellicht omdat de weg ten oosten van het klooster een lokaal belang had gekregen met

(*) Mijn oprechte dank aan Z.E.H. V. Gaublomme die afb. 2 en 3 ter beschikking heeft gesteld.
⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek. Cfr. G. Caillet, *De gegraveerde onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen van Sanderus' Flandria Illustrata*, Antwerpen, 1908, p. 34; onlangs uitgegeven als deel 4 van *Verbeerlijkt Vlaandre, Familia et Patria*, Handzame, 1974, pl. 70 (124 v°-125).

4. Plattegrond van de kerk van Sint-Martens Lierde.

het oog op andere, nieuw op te trekken gebouwen ten noordoosten. De aloude karthuizergeest had moeten wijken voor de eisen van de representatie.

Deze eenvoudige historische reconstitutie van de kerk bleek van belang te zijn in verband met het restauratie-ontwerp. Inderdaad, in de zuidwestelijke muur van het koor (Afb. 4) bevond zich een nagenoeg verticale barst van een paar meter hoog vanaf de plint tot onder de horizontale dorpellijst onder de vensters; barst die ongetwijfeld het gevolg was van een geringe zetting⁸ van het nieuwe koor van 1723 ten opzichte van de oudere funderingen van de beuk⁹. Ook daaruit mocht afgeleid worden dat de langsmuren van de huidige kerk op de oude grondvesten werden opgetrokken; en dat het nieuwe koor zich tot buiten de voormalige westgevel uitstrekte. Een klein archeologisch onderzoek zou volstaan om de juiste plaats van de oorspronkelijke westgevel en de fundering van het oude koor terug te vinden; en meteen de preciese omvang van de gotische kerk te kunnen vaststellen.

Gelet op de aanwezigheid van deze barst, en onder voorwendsel van bouwvalligheid, werd in de restauratiebundel voorzien om grootscheepse versterkingswerken uit te voeren aan de funderingen rondom de kerk, o.m. sleuven te graven, de muren te onderkappen, een massale betonversterking aan te brengen, e.d.m.

Zulks was onverantwoord. De funderingen waren immers in goede staat. Dat was trouwens voldoende gebleken bij de aanleg van de centrale verwarming in 1967, zoals de vertegenwoordiger van het gemeentebestuur ook nuchter opmerkte.

De barst in de muur was een lokaal accident dat door de geschiedenis wordt verklaard; en zij kon plaatselijk worden hersteld of geneutraliseerd. Daaruit moge blijken hoe belangrijk het is de kunsthistorische ervaring ten dienste te stellen van de monumentenzorg en de oorzaak van een degradatie op te sporen om geen schadelijke en overbodige ingrepen op het monument te laten plegen.

Aan de noordkant van de kerk, tegen de eerste twee traveeën, te rekenen van het oosten, had een vleugel met verdieping gestaan. Derhalve zijn deze eerste twee traveeën blind. Een aantal archeologische elementen in de buitenmuren waren, en zijn nog, de getuigen van de vroegere toestand, o.m. de aanwezigheid van edel materiaal of baksteen, naar gelang het zichtbaar was of niet; de schuine moeten van het voormalig zadeldak; de slag van een deur die toegang verleende tot de kloostergang; verder een aantal getuigen van deze

⁸ Hoezeer de empirische kennis van de middeleeuwse meester-metselaars inzake het zettingsfenomeen verloren was gegaan moge ook blijken uit het feit dat arch^t Louis Roelandt in 1825-44 de toren van de kerk van Ninove oprichtte, gedeeltelijk op de funderingen van het oude koor; met als gevolg dat de toren reeds vóór zijn voltooiing naar het oosten begon over te hellen en daarbij een deel van het koor heeft meegetrokken. Herstellingen werden uitgevoerd in 1846, 1854, 1868, 1928. De toren werd gestabiliseerd volgens de adviezen van Prof. Dr. F. De Smidt, dd. 16 juli 1963.

⁹ Overigens was dit een zwakke plaats mede ingevolge de binnenwaartse aanwezigheid van een nis met liturgische piscina. Noteren wij terloops dat de plint van de zuidelijke langsmuur van Doornikse kalksteen is; die van het koor van Ledische zandsteen.

kloostergang zelf langs de noordmuur van de kerk; sporen van de gewelven, waardoor ook verklaard wordt waarom de pilasters tussen de vensters niet tot beneden doorlopen; sporen van een spitsbogige arcade met ten minste vier zandstenen kraagstenen; verder twee dichtgemetselde toegangen naar de kerk.

Dit zijn de getuigen van drie toestanden: de gotische, die van 1723 ingevolge de wederopbouw van de kerk, en die van na 1783 ingevolge de sloping van de kloostergebouwen. Men had in de bundel geen enkele van deze getuigen genoteerd of opgemeten. Wel integendeel, het restauratie-ontwerp voorzag een integrale vernieuwing van de noordmuur van de kerk, als copie van de zuidmuur. Daartoe wilde men twee vensteropeningen kappen in de eerste twee blinde traveeën; en verder het metselwerk uitbreken op een dikte van ± 30 cm om geheel het parement te vernieuwen en een hoge hardstenen plint te plaatsen naar het voorbeeld van die aan de zuidkant. Men beweerde daarbij, ten onrechte, dat er ten noorden een plint zou geweest zijn, maar dat de stenen weggenomen waren geweest. Een geringe peiling in de grond bewees dat de fundering niet breed genoeg was om zulke steenlaag gedragen te hebben; en van indrukken van zulke stenen was geen spoor. Het was onverantwoord de noordgevel te willen vernieuwen naar het voorbeeld van de zuidgevel, en aldus een vervalsing te plegen. Wel integendeel werd aangedrongen om de historische getuigen te behouden en te consolideren waar nodig.

In de aangepaste bundel werd slechts schoorvoetend ingegaan op de aanmerkingen van de Koninklijke Commissie; er werd nog steeds voorzien om bij de 400 m² muuropervlakte uit te kappen om deze te vernieuwen. Mits reserves, en aandringen op conservatie¹⁰ werd de bundel goedgekeurd.

Tijdens mijn afwezigheid in september 1973 werd een werkvergadering ter plaatse belegd waar opnieuw gepoogd werd de door de Commissie afgekeurde werken — o.m. het openkappen van vensters en vernieuwen van de noordmuur — te doen aanvaarden. Ingevolge de aanwezigheid van de secretaris van de Koninklijke Commissie werd ik nadien met een bijkomende opdracht belast. Dank zij besprekingen ter plaatse met de vertegenwoordiger van de architect en de werkleider van de aannemer werd de restauratie op een tamelijk bevredigende wijze voltooid; ofschoon in de hardstenen plint van de zuidgevel onnodig veel stenen werden vernieuwd.

Blijft nog het probleem van het landschappelijk aspect van de kerk. Het is onbetwistbaar dat de kerk *gekaleid* of licht bepleisterd is geweest en zulks in een helder kleurenspeel: okergeel voor de grotere vlakken, wit voor de pilasters¹¹. Reeds van bij het begin had ik daarop gewezen en de wens uitgedrukt

¹⁰ Cfr. mijn verslag aan de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, dd. 22 maart 1972.

¹¹ Volgens een schilderijtje uit het einde van de 18de eeuw, in de sakristie.

dit opnieuw te laten uitvoeren. Maar het is voorlopig onmogelijk gebleken dit standpunt ter plaatse ingang te doen vinden t.o.v. de algemene verafgoding van het blote materiaal.

Deze bondige analyse van een relatief kleine restauratiegeschiedenis en van haar antecedenten moge de moeilijkheden van de monumentenzorg in ons land belichten.

Meermaals is gebleken dat de op conservatie gerichte interventies van de Koninklijke Commissie, vnl. van de kunsthistorici onder haar leden, en een nauwlettende controle op de restauraties, voor sommige betrokkenen hinderend zijn.

De evolutie van de geestesgesteldheid is zorgwekkend. Men moet op twee fronten strijden, enerzijds tegen sloping door promotors en openbare werken, anderzijds tegen vermindering en vervalsing door willekeurige restauraties en veranderingen. Thans wordt de wetenschappelijk-verantwoorde monumentenzorg zelf in vraag gesteld, als niet zo belangrijk. Het monument wordt meer om zijn scenografisch belang beschouwd, dan om zijn eigen eenmalige en on-
vervangbare betekenis.

Aan een reële en daadwerkelijke monumentenzorg ontbreekt het steeds meer.

RÉSUMÉ

NOTICES SUR LA RESTAURATION DE L'ÉGLISE DE SINT-MARTENS-LIERDE

L'église paroissiale de Sint-Martens-Lierde est le témoin le plus important de la chartreuse de Sint-Maartens-Bossche, fondée en 1329 et supprimée en 1783. L'église actuelle fut construite en 1723 en remplacement de l'église gothique. Lors de cette reconstruction l'église fut désorientée; mais il semble que les murs latéraux furent édifiés sur les anciennes fondations. L'aspect de la chartreuse au cours des temps peut être étudié à l'aide de plusieurs documents graphiques. Les bâtiments communautaires joignant l'église du côté nord furent démolis à l'exception de la sacristie. Mais dans la face nord de l'église se retrouvent plusieurs témoins de ces bâtiments disparus.

L'église est à une seule nef. L'architecture et sa décoration, les stucs, lambris, et le mobilier forment un ensemble homogène.

Déjà au 19e siècle elle avait retenu l'attention des membres de la Commission royale des Monuments mais elle ne fut pas jugée digne d'être classée en 1884-93, ni en 1926, ni directement après la loi de 1931. Vers 1966 les plans d'adaptation à la nouvelle liturgie et de chauffage compromettaient plusieurs éléments historiques. C'est pourquoi nous avons demandé et obtenu le classement légal du monument.

Cependant, le plan de restauration qui suivit aussitôt comprenait lui aussi plusieurs projets qui auraient défigurés l'authenticité historique du monument. Sous prétexte de

symétrie, on voulait reconstruire la face nord en copie de la face sud. De plus, à cause d'une petite fissure dans la maçonnerie du pan sud-ouest du chœur on conclut à un état de caducité général et projeta des travaux excessifs de renforcement de toutes les fondations.

Ayant été chargée par la Commission des Monuments d'examiner le projet, j'ai pu, à l'aide de ma reconstitution historique, prouver que la fissure était un accident local par suite d'un léger tassement du chœur de 1723 par rapport aux fondations plus anciennes, et argumenter la conservation des témoins archéologiques de la face nord.